

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

09.02.2018

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

05.04.2018

Doç. Dr. Murat PIÇAK

Dilce Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü

OSMANLI DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI¹²

Özet

Diyarbakır, tarihin her döneminde bölgedeki önemli medeniyetlerin; iktisadi, bilimsel ve sanatsal faaliyetlerin merkezi olmuştur. Ayrıca şehre egemen olmuş uygarlıkların bıraktıkları eserler, barındırdığı farklı dini topluluklar, askeri ve siyasi stratejik merkeziliği ile oluşan özgün bir kültürel kent kimliğine sahiptir. Diyarbakır surları tarih boyunca kentlilerin can ve mal güvenliğinin garantisini oluşturmuş, gerektiğinde dış dünyadan ayrıcalık görevini üstlenmiştir. Diyarbakır'ın XX. yüzyılın başlarına kadar etnik açıdan heterojen bir yapı arz etmesi, şehrin yaşadığı bu tarihsel sürecin kaçınılmaz bir sonucudur. Diyarbakır, XIX. yüzyılın sonlarına kadar sınırlı üretimin ve ticari faaliyetlerin yanı sıra; tarımsal üretimin de merkezi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Osmanlı Dönemi, Sosyo-Ekonomik Yapı

Abstract

Diyarbakır had been central of important civilizations in the region on economic, scientific and artistic activities in every period of history. In addition, the city possesses a unique cultural identity formed by the artifacts of the dominant civilizations, the different religious communities it hosts, and its military and political strategic center. The walls of Diyarbakır have been a guarantee of life and property security of the citizens throughout history and have undertaken the duty of privilege from the outside world when necessary. Until the beginning of the 20th century, Diyarbakır's heterogeneous structure in ethnicity is an inevitable result of this historical process of the city. Until the end of the 19th century, Diyarbakır has become the center of agricultural production as well as industrial production and commercial activities

Key: Words: Diyarbakır, Ottoman Period, Socio-Economic Structure

¹Bu çalışma DÜBAP İİBF.17.009 numaralı projesi ile desteklenmektedir.

²Bu makale 9-11 Mart 2008 Mardin'de düzenlenen "İKSAT 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

Giriş

Tarih boyunca bazı hassas bölge ve şehirler vardır ki; bunlar stratejik, kültürel, düşünsel, bilimsel ve dinsel cihazlarıyla öne çıkmış ve önem kazanmıştır. Diyarbakır'ın tarihi gelişimini tüm evreleriyle simgeleyen anıtsal yapılar, geleneksel konut dokusu, şehre egemen olmuş büyük uygarlıkların bıraktıkları eserler, barındırdığı dini cemaat ve mezhepler, askeri ve siyasi stratejik merkeziliği ile oluşan kültürel kent kimliği günümüze kadar yansımıştır. Bu niteliklerinin yanı sıra, Diyarbakır tarih boyunca iktisat, bilim ve sanat merkezi olmuştur. Diyarbakır tarihini yazan eski mülkiye müfettişlerinden Hasan Basri Konyar Diyarbakır'ı “*Şarkın incisi, bir şiir ve füsün beldesi*” olarak nitelendirmiştir. Bir Diyarbakırlıya da “Memleketin nasıl, güzel mi?” diye sorulduğunda “*Doğunun Paris'idir*” şeklinde cevap vermiştir (Tezokur, 2008: 645).

Diyarbakır'ın Coğrafi Konumu

Şehirlerin ortaya çıkıp gelişmesinde değişik faktörler rol oynayabilmektedir. Ancak şehrin coğrafi konumunun, en öncelikli etken olduğu söylenebilir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır, Karacadağ'ın eteklerindeki Dicle vadisinde yer almıştır. Diyarbakır, denizden 650 metre yükseklikte, kuzeydeki dağlık bölge ile güneydeki ovalar arasında yerleşime elverişli bir alanda kurulmuştur. Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta kısmında, El-Cezîre de denilen Mezopotamya'nın kuzey sonundadır (Beysanoğlu, 1963: 1). Diyarbakır, İran ile Anadolu'yu, Mezopotamya ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan anayolların kesişme noktasında kurulmuştur (İsen, 1998: 82).

Karayollarının kesişme noktası olan Diyarbakır aynı zamanda; keleklerle Dicle nehri aracılığıyla Musul'a doğru yapılan su yolu taşımacılığının ilk durağıydı. Surlardaki Asur kabartmalarında görülen kelek desenleri, bölge uygarlıklarının Dicle Nehri'nden ulaşım amacıyla ilkçağlardan itibaren faydalandıklarını belgelemektedir. Sal şeklinde bir nehir ulaşım aracı olan kelek, Mezopotamya'da yolcu ulaşımında ve mal taşımacılığında önemli bir yere sahipti. Tulum şeklinde şişirilmiş koyun ve keçi derilerinin üzerine “bahçıvan sırtığı” denilen ağaçların dizilmesiyle oluşan kelekler, su gücüyle hareket ederdi (Güney, 1990: 323-324).

Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkede uygulanan demiryolu politikası kapsamında, Diyarbakır demiryolu 1935'te hizmete açılmıştır. Güney Ekspresi'nin 1944'te hizmete girmesiyle, Diyarbakır Batman ve Kurtalan'ı İstanbul Haydarpaşa'ya bağlayan önemli bir güzergâh üzerinde yer almıştır (Erten, 2001:22-26). Bu coğrafi konumundan dolayı Diyarbakır, tarih boyunca ulaşım ve yolların kesişim merkezi olmuştur.

Diyarbakır Surları ve Kalesi

Diyarbakır surları yapılışından başlayarak günümüze kadar boyutlarıyla, yapı malzemesiyle ve anıtsal niteliğiyle savunma amacının yanı sıra; Diyarbakır'ın kentsel kimliğini oluşturan temel unsurlardan biri olmuştur.

Diyarbakır'ın simgesi niteliğinde olan surlar “İç Kale” ve “Dış Kale” olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmiştir. İç Kale'nin, bölgenin ilk yerli halkı Hurriler tarafından MÖ. 4.000-3.000 yıllarında inşa edildiği tahmin edilmektedir (Parla, 2005:59). İç kaleyi saran ve şimdiki Artuklu kemerinden geçen ilk surlar daha sonra yıkılmış, şehir Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1524-1526 yıllarında surlarla çevrilerek genişletilmiştir (Beysanoğlu, 1963:176).

Günümüzde Diyarbakır Surları diye adlandırılan Dış Kale surları, Suriçi denilen eski Diyarbakır'ı bir kalkan balığı şeklinde kuşatmıştır. Dış Kale surlarının uzunluğu yaklaşık 5.700 metre olup, yüksekliği 8-12 metre arasında değişmekte, genişliği 3-4 metredir. Orta çağ askeri mimarisinin önemli örneklerinden olan surların üzerinde yuvarlak, dörtgen, beşgen, altıgen şekillerinde 82 burç bulunmaktadır. Bu surların Dağ Kapısı (Harput Kapısı), Urfa Kapısı (Rum veya Halep Kapısı),

Mardin Kapısı (Teli veya Teli Kapısı) ve Yeni Kapı (Satt veya Dicle Kapısı) isimli dört ünlü kapısı bulunmaktadır (Parla, 2005:59). Bu kapılar Mezopotamya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Diyarbakır'a giriş ve çıkışların kontrol altında tutulmasında önemli rol oynamıştır. XIX. yüzyılın başlarına kadar sur kapıları güneşin doğuşu ile açılır, güneşin batışı ile kapanırdı. Kapılar kapanınca kimse ne içeri girebiliyor ne de dışarı çıkabiliyordu.

Diyarbakır surları 5000 yıllık tarihi geçmişle Anadolu'da egemenlik kurmuş birçok medeniyetin izlerini taşımaktadır. Hurriler'den Osmanlılara kadar birçok medeniyetin izlerini taşıyan Diyarbakır Kalesi ve surları tarihin sessiz tanıklığını bütün ihtişamıyla bizlere sunmaktadır. İç kale ve Dış kale surlarında Romalılardan Osmanlılara kadar çeşitli devletlere ait kitabeler bulunmaktadır. Diyarbakır Kalesi ve surları kente egemen olmuş otuz kadar medeniyetin mimari karakterlerini, dönemlerinin sanatsal üsluplarını yansıtan oyma ve kabartma motiflerini ve kitabelerini sergileyerek Anadolu tarihinin yazıya dönüştüğü ve toplu olarak görülebildiği tek örnektir. Diyarbakır surları, içinde muhafaza ettiği farklı kültür gruplarının birlikte oluşturduğu yaşam ve fiziksel strüktürün meydana getirdiği birliği simgeler. Surlar, tarih boyunca kentlilerin can ve mal güvenliğinin garantisi olmuş, gerektiğinde dış dünyadan ayrıcalık görevini üstlenmiştir (Can, 1991: 115).

Diyarbakır'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail 1507 yılında Diyarbakır'ı hâkimiyeti altına almıştır. Safevîler'in elinde bulunan Diyarbakır, bu devletin Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerden biriydi. Dolayısıyla Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir teminat oluşturacağından, Osmanlı Devleti için bu dönemde büyük önem taşımaya başlamıştı. Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra, faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne bağlanması meselesi üzerinde yoğunlaştırmış ve aslen Bitlisli olup bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi İdris'e özel bir görev vermişti. Bu görev, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgenin ümerasını, Safevîler'e karşı ayaklandırarak, onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmektir. İdris-i Bitlisî'nin temasları kısa zamanda müspet sonuç vermiş, bölgedeki emirler Osmanlı Devleti'ne itaatlerini arz etmişlerdir. İdris-i Bitlisî'nin tavsiyesi üzerine, o sırada Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa ve Rum Beylerbeyi Şadi Paşa Yavuz Sultan Selim tarafından Diyarbakır'ın fethine memur edilmişlerdir. Osmanlı kuvvetlerinin yola çıkması üzerine, İdris-i Bitlisî de Doğu Anadolu'da bulunan birçok Kürt ümerasını Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmaları için ayaklandırmıştır. Osmanlı kuvvetleri Eylül 1515 ortalarında şehre girmiş ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmışlardır. 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakır Beylerbeyliğine getirilmiş, hadiselerde büyük rol oynayan İdris-i Bitlisî'ye ise padişah tarafından birçok hediye gönderilmiştir (Yılmazçelik, 2000: 236-237).

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayiniyle Osmanlı idari teşkilatında beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşekkül etmiştir. Sultan Süleyman, Diyarbakır vilayetini 1518 yılında tahrir ettirip vezirlik rütbesinde bir eyalet haline getirmiştir (Bozan, 2013:6).Klasik Osmanlı idari sisteminde ülke "vilayet veya eyalet" diye adlandırılan büyük idari ünitelere bölünmekte ve eyaletleri "sancaklar" oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, aynı zamanda idari merkez olma özelliğine sahiptiler(Yılmazçelik, 2000: 234). Diyâr-ı Muzar, Diyâr-ı Rabia, Musul ve Bitlis kıtalarını ihtiva eden geniş bir Osmanlı eyaleti haline getirilen Diyarbakır'ın idari statüsünü İdris-i Bitlisî düzenlemiştir. Diyarbakır eyaletinde üç farklı sancak mevcuttu. Bir bölümü klasik Osmanlı sancakları statüsündeydi. Amid, Harput, Mardin, Ergani, Akçakale, Siverek, Siirt ve Nusaybin bu bölümün içindeydi ve buralarda tımar sistemi uygulanmaktaydı. İkinci bölüm "yurtluk-ocaklık" denen ve Çemişgezek, Çermik, Malazgirt ve Sağman'ı kapsayan sancaklardı. Bunlarda da tımar sistemi uygulanıyor, ancak sancak beyliği belli bir ailenin elinde bulunuyordu. Üçüncü bölüm ise "hükümet" denen sancaklardı. Eğil, Palu, Hasankeyf, Hazo, Genç ve Cizre hükümet sancaklardı. Bunlarda da sancak beyliği belirli bir ailenin elindeydi, ancak tahrir yapılmıyordu. Sancak beyi vergiyi kendisi topluyor ve her yıl

merkeze belirli bir meblağ ödüyordu (Yediyıldız, 2008:35). Bıyıklı Mehmed Paşa'nın önerisiyle, sekiz sancağın yönetimi fetih sırasındaki hizmetlerinden dolayı Kürt beylerine fermanlarla "yurtluk -ocaklık" statüsünde, daimî olarak verilmiştir (Okumuş, 2008:176). Diyarbakır veziri kanuna göre üş tuğlu bir vezirdi. Padişah tarafından yazılan emirlerde «Destûr-ı mükerrer ve müşîr-i müfehham» unvanını kullanılması, Diyarbakır'ın vezirlik rütbesinde bir eyalet olduğunu göstermektedir (Okumuş, 2008:175).

Diyarbakır'ın İran sınırına yakın olması, bu şehre ayrı bir önem kazandırmıştır. Osmanlı döneminde Diyarbakır, İran'a karşı yapılan seferlerde ordunun kışlağı olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı seferlere Osmanlı sultanlarının iştirak etmeleri göz önünde bulundurularak, Diyarbakır'ın büyük camilerine "kafes-i hümayûn" konulmuştur (Bulduk, 2008:1991). Nitekim Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murad İran seferleri sürecinde Diyarbakır'ı üs olarak kullanmışlardır (Erpolat, 2008:308). Diyarbakır'a ilk gelen Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'dır. 20 Ekim 1535'te İran Seferi'nden dönerken Diyarbakır'a gelen Kanuni, şehirde 22 gün kalmıştır. Cuma namazını Ulu Cami'de kılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman ikinci İran Seferi'ne giderken yolda hastalanınca tedavi ve istirahat için Diyarbakır'a uğramıştır. Bu ziyaretinde daha önce yapılmasını emrettiği İç Kale genişletme ve Hamravat Su Kemerleri çalışmalarını incelemiştir; Diyarbakır'a bir darphane yaptırarak sikke bastırmıştır. Sultan IV. Murad Tebriz Seferi münasebetiyle 21 Eylül 1635'te, Bağdat Seferi'ne giderken 3 Eylül 1638'de ve Bağdat Seferi'nden dönerken 5 Şubat 1639'da Diyarbakır'da günlerce kalmıştır (Beysanoğlu, 1963:154-155).

Diyarbakır, en uzun süreli idareyi dört yüz yılı aşan bir süre ile Osmanlı egemenliğinde geçirmiştir. Osmanlı döneminde valilik yapan paşalar, şehrin imarına büyük katkılar sağlamışlardır. 1524-1526 yıllarında İç Kale'yi saran surlar Kanuni Sultan Süleyman zamanında yeniden gözden geçirilmiş, ikinci bir surla çevrilerek Osmanlı kalelerinin genel özelliğine uygun, birliklerin barınmalarına ve hareketine imkân sağlayacak biçimde genişletilmiştir. Osmanlı devleti, Diyarbakır'a ayrı bir kıymet vermiş ve buraya tayin olunan valiler şehirde pek çok dini ve sosyal yapı inşa ettirmişlerdir. Diyarbakır Eyaleti valilerinden Bıyıklı Mehmed Paşa, Hüsrev Paşa, Hadım Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Defterdar Ahmed Paşa birer camii inşa ettirmişlerdir. Delliller Hanı (Hüsrev Paşa) ve Hasan Paşa Hanı yine Osmanlı valileri tarafından inşa ettirilen önemli yapılardır. XVII-XIX. yüzyıllarda valilik yapan bazı paşalar da çeşitli hayır eserleri yaptırmışlardır. Nasuh Paşa, Silahdar Murteza Paşa, Kara Mustafa Paşa, İsmail Hakkı Paşa birer camii, Köprülü Abdullah Paşa bir dârülkurrâ, Sarı Abdurrahman Paşa bir kütüphane yaptırmıştır. Öte yandan 1815-1816 yıllarında Süleyman Paşa şehrin harap olan surlarını tamir ettirmiştir (Yılmazçelik, 2000: 236-237).

Osmanlı döneminde, Mustafa Kemal Paşa da askeri görevler dolayısıyla Diyarbakır'da ikamet etmiştir. Albay Mustafa Kemal, Çanakkale Savaşı dönüşü bir süre İstanbul'da kalmış, akabinde bazı işlerini yoluna koymak için Sofya'ya gitmiştir. Sofya'dayken 16. Kolordu'nun Komutanlığı'na atandığına dair 10 Mart 1916 tarihli Başkomutanlık emrini alır. 27 Mart 1916 günü Diyarbakır'a varır. Bu arada tuğgeneralliğe terfi eder. Bir süre sonra 2. Ordu Karargâhı'nın Diyarbakır'a alınması üzerine 16. Kolordu Karargâhı da Diyarbakır'dan Silvan'a taşınır. 16 Nisan 1916'da Silvan'da göreve başlayan Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre boyunca mülkiyeti o tarihlerde Hazrolu Mehmet (Budak) Bey'e ait olan evde kalmıştır. Karargâh binası ise, Silvanlı Sadık (Üstün) Bey'e ait olup, şimdiki Gazi İlkokulu olan binaydı. 16. Kolordu Komutanlığı sürecinde cephede birçok muharebeler oldu. Mustafa Kemal Paşa bunların bir kısmını bizzat idare etti. Düşmanın Diyarbakır istikametinde ilerlemesini durdurdu. Sonradan mukabil bir taarruzla Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtardı (Beysanoğlu, 1986).

5 Mart 1917'de 2. Ordu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa, 13 Mart 1917'de Diyarbakır'a geldi. Silvan'da bulunan 16. Kolordu Karargâhı da 2. Ordu Karargâhı'nı oluşturmak üzere Diyarbakır'a alındı. Karargâh binası, İçkale'de günümüzde Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi olan binaydı. Kendisi de bir süre, eski Osmanlı Bankası, halen Kavasıoğlu

Sokağı'nda bulunan Hacı Sinan Özbastacı'ya ait evde oturdu. Daha sonra Mardin Kapısı dışındaki Seman ve Pamuk diye anılan iki köşkü ikametgâh olarak kullandı. Bu iki köşk, sonradan belediyece satın alınarak bunlardan, Paşa'nın bizzat oturduğu Seman köşkü 1937'de onartılmış ve "Atatürk Köşkü" adıyla anılır olmuştur. VII. Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa, 9 Temmuz 1917'de Diyarbakır'dan ayrılır. Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'da bulunduğu kısa süre içinde belediye önündeki meydanı açtırarak park haline getirtti. Bağdad (şimdiki Gazi) Caddesi'ni Belediye önünden Balıkcılarbaşı'na kadar olan bölümünü genişletti. Mardin şosesini (yolunu) tamir ettirdi (Beysanoğlu, 1986).

Diyarbakır'ın Nüfusu

Diyarbakır nüfusunu tarihsel perspektifle incelerken dikkat etmemiz gereken husus, Diyarbakır şehri ile Diyarbakır eyaletinin/vilayetinin birbirinden farklı olduğudur. Osmanlılar döneminde genellikle şehre Amid, eyalete ise Diyarbekir denilmiştir. Amid; merkez sancağı, yani Diyarbakır kentini ifade etmekteydi. Diyarbekir ise Urfa, Van, Erzurum, Şehrizar ve Musul eyaletleri arasında yer alan ve on dokuz sancaktan oluşan büyük bir eyaletti (Bulduk, 2008:188-189). Diyarbekir, XVI. yüzyılda Bursa hariç Anadolu'nun nüfus bakımından en büyük eyaletiydi (İlhan, 1991:162). Tabii ki eyalet sınırlarında zaman içinde, özellikle XIX. yüzyılda önemli değişiklikler olmuştur. Mesela 1869 yılında Diyarbekir eyaleti Mamuretü'l-aziz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkil bir vilayet yapılmıştır (Bozan, 2013:6). Bu durumdan dolayı, sadece Diyarbakır kent merkezinin, yani şehrinin nüfusunu tarihsel açıdan inceleyeceğiz.

Şehri çepeçevre saran surların sağladığı emniyet, Dicle Nehri kıyısında bulunması, etrafının bağ, bahçe, bostan ve verimli tarlalarla çevrilmiş olması, gıda ve su kaynaklarının yeterliliği Diyarbakır'ın tarih boyunca bünyesinde önemli bir nüfus kitlesinin barındırmasına imkân vermiştir (İlhan, 1991:162). İdris-i Bitlisî'nin ünlü tarih kitabı Zeyl-i HeştBehişt'te yazıldığına göre, Diyarbakır şehrinin nüfusu 1515 yılında 50 bini aşkındı. Bundan sonraki elli yıl içinde yapılan büyük imar faaliyetleri ve ticaretin gelişmesinden dolayı nüfus 100 bine yaklaşmıştır (Beysanoğlu, 1963:31). Diyarbakır şehrinin nüfusunun 1650 yılında 50.000 civarında olduğu tahmin edilmiştir (İlhan, 1991:162).

1815 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü seyyah James Silk Buckingham, şehrin nüfusunun 50.000 civarında olduğunu kendisinden emin olarak öne sürmüştür (Yalçınkaya, 2008:207). XIX. yüzyılın başında şehre gelen Fransız seyyah Adrien Dupré'ye göre, Diyarbakır şehrinin nüfusu 55.000 civarındaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır şehrinin nüfusu Chernich'e göre 40.000 ve yüzyılın sonunda Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'e göre 35.000 idi (İlhan, 1991:162). 1870 yılında yapılan ilk resmi tahrir göre, yerli kütüğüne kayıtlı 21.372 kişi vardı. Cumhuriyet döneminde 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 30.709 idi (Beysanoğlu, 1963:60).

Diyarbakır'da Hastalık ve Kıtılıklar

Diyarbakır nüfusundaki değişimler ile hastalıklar, kıtıllıklar, gelişen siyasi ve sosyal olaylar arasında yakın bir ilişki vardır. XVIII. yüzyıldan sonra sık sık beliren taun, veba, kolera gibi salgın hastalıklardan dolayı şehir nüfusunda büyük kayıplar olmuştur.

1712'den 1892'ye kadar 11 kez ortaya çıkan veba, taun, kolera salgınlarında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir (Bozan, 2013:6). Mesela 1762 yılında taundan ölenlerin sayısı 50 bini bulmuştur (Beysanoğlu, 1963:31). Özellikle 1894'ün aralık ayında Çukur Mahalle Hüsrevpaşa Camii civarında başlayan kolera salgını kısa bir süre içinde yayılmış, çoğu Temmuz-Ağustos aylarında olmak üzere günde 70-90 kişi ölmüştür. Kolera salgını yayılınca, sur içindeki halkın büyük çoğunluğu Alıpınar ve Kıtılbal civarına göçmüşlerdir (Çukurova ve Erantepli, 2002:360). Bu koruma yöntemine rağmen, şehir nüfusunun yarısına yakın bir kısmı yaşamını yitirmiştir. Diyarbakır'daki kolera salgını haber yapan İngiliz The Times Gazetesi, 10 Kasım 1894 itibariyle

158 kolera vakası ve 95 ölüm olduğunu yazmıştır. Ayrıca yöre halkının sağlık konusundaki bilgisizliği ve kaderciliğinin ölü sayısını artırdığını vurgulayan gazete, vakaların görüldüğü köylerde hiçbir doktor bulunmadığını belirtmiştir (Yazıcı, 2008:735).

XIX. yüzyılın başında şehre gelen Fransız seyyah Adrien Dupré, Diyarbakır ikliminin sağlıklı olmadığını, sıtma ve Halep Çıbanı'nın bölgede yaygın hastalıklar olduğunu belirtmiştir. Öte yandan göz iltihabının tehlikeli ve yaygın olup, gözde şişme ve kaşıntıya sebep olduğunu; bu hastalığın görülmesinden kısa bir süre sonra ölümlere yol açtığını özellikle belirtmiştir (Yalçınkaya, 2008:210). 1879 yılında ortaya çıkan kolera salgınının Ali Emiri'nin eserine de yansıdığını görmekteyiz. Şiddetli koleranın hükümferma olduğu bir dönemde Ali Emiri Diyarbakır'a girmek istemiş, bazı insanların vefat ettiğini ve şehrin dört bir kapısının kapanmış olduğunu söyleyerek onu vazgeçirmeye çalışmışlardır. Ali Emiri kazağlara rağmen şehre girmiş ve insanların büyük bir kısmının dağlara çekilmiş olduğunu görmüştür (Tekin, 2008:638). Yine Martin Van Bruinessen XIX. yüzyılın sonunda Diyarbakır nüfusundaki düşüşü, şehirde baş gösteren salgınlara, bilhassa 1870 yılındaki kolera salgınına bağlamıştır (İlhan, 1991:162). Ayrıca I. Dünya Savaşı sebebiyle Diyarbakır 2. Ordu Merkezi olmuştur. 1916 yılı sonlarında başlayan tifüs ve kolera salgını çoğu göçmen ve asker olmak üzere, şehir nüfusunun yarısını silip süpürmüştür (Tekin, 2008:638-639).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'ın maruz kaldığı felaketlerden bir diğeri de kıtlıktır. 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında peş peşe kısa aralıklarla meydana gelen kuraklık ve yeterli ürün alınmaması nedeniyle köylerin bir kısmı boşaltılmıştır. Şehirdeki esnaf da bu afetlerden etkilenmiş, şehir dışına birimlerine mal gönderilemez olmuştur. 1825-1843 döneminde yollarda eşkıyalık faaliyetleri ve asayişsizlik hüküm sürmüştür (Bozan, 2013:6). Yine I. Dünya Savaşı ile beraber Diyarbakır'da büyük bir kıtlık ve pahalılık başlamıştır. Bunu müteakip Van, Bitlis ve kısmen Muş işgal bölgelerinden göç eden aç ve perişan halkın şehre dolması, bu açlık sefaleti daha da artırmıştır. Sur diplerinde açlıktan ölü eti yiyenler görülmüştür. Bu hastalık ve açlık devri bir yıldan fazla sürmüştür (Tekin, 2008:638-639). Bu kıtlık felaketinde insanların perişan durumunu Ali Emiri şu cümlelerle anlatmıştır: “Zavallı köylüler! Aç, bîılaç kalarak yuvalarını gâip eden kuş yavruları gibi şaşkın ve perişan bir surette dağlara düşerek ot otlamakta, temin-i bekây-ı hayat etmeye mecbur ve muzdar kalmışlardır” (Tekin, 2008:639).

Diyarbakır'ın Sosyal ve Etnik Yapısı

Diyarbakır ve çevresinde, Osmanlı öncesinde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de farklı inançlara sahip cemaat ve mezhepler yaşamışlardır. Diyarbakır'daki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu Türk, Kürt ve Arap olmak üzere üç etnik kökenden; öte yandan dini cemaatlerin büyük bir çoğunluğu Ermeni, Kürt ve Araplardan oluşmuşlardır (Çiçek, 2008:708). Şehir merkezinde Türkçe, Kürtçe, Ermenice ve kısmen de Arapça; ancak kırsal alanlarda yaygın olarak Kürtçe konuşulmaktaydı (Beysanoğlu, 1963:60).

1518 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde Diyarbakır şehrinin nüfusunun 13.260 olduğu; % 58'inin Müslüman ve % 42'sinin gayrimüslim olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber 1548 yılında Diyarbakır şehrini ziyaret eden ve Hıristiyanların Müslümanlardan daha fazla olduğunu söyleyen Jean Chesneau'yu teyit etmemiz gerekmektedir. Zira 1540 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre, Hıristiyan nüfusu 1518'den 1540'a kadar artarak 11.000'i aşmıştır. Jean Chesneau şehrin çok büyük bir nüfusa sahip olduğunu, nüfusun 20.000'den fazlasını oluşturan Hıristiyanların üçte ikisinin Ermeni, kalanın da içlerinde az sayıda Yahudi bulunan Nasturiler olduğunu belirtmiştir (İlhan, 1991:162).

1655-1656 yıllarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, o dönem şehrin önemli bir kısmı Ermenilerden oluşmaktaydı. Bölgede Türkler Hanefî, Kürtler Şafî'ydi. Küçük bir kısmı Yezidî idi (Tekin, 2008:640). Evliya Çelebi “Diyarbakır şehri Osmanoğlu ülkesinde öyle bir yerdir ki, Hz. Yunus'un hayır duasının bereketiyle yaratılmış olan her cinsle doludur. Ama halkın

çoğunluğu Kürt, Türkmen, Arap ve Acem'dir. Reayası ve berayası Ermeni olduğundan dolayı Ermeni diyarı da sayılır. (...) Bütün halkı Türkçe, Kürtçe, Arapça, Acemce ve Ermenice konuş." (Okumuş, 2008:177). Çelebi:"Diyarbakır yönetimi devletten devlete geçer ve Enûşirvân'dan sonra da Ermenilerin elinde çok bayındır olduğu için tarihçiler onu Ermeni ilinden sayar..." demiştir (Okumuş, 2008:175).XIX. yüzyılda Ebubekir Feyzi'nin yazdığı Seyahatname'de şehirde Müslüman mahallelerinin yanı sıra; Rum ve Ermeni mahalleleri ve kiliseleri ile Yahudi Mahallesi ve havrasının bulunduğunu yazmıştır (Bulduk, 2008:190).

1870 tarihli ilk yazılıma göre, yerli kütüğe kayıtlı kişi sayısı 21.372'dir. Bunun 9.814'ü İslam, 6.853'ü Ermeni-Gregoryen, 831'i Ermeni-Katolik, 1.434'ü Süryani, 174'ü Süryani-Katolik, 976'sı Keldâni, 305'i Rum-Melkit (Süryani'den dönme Ortodoks), 55'i Rum-Katolik, 650'si Protestan, 1.280'i Yahudi'dir. Sayılara göre Hıristiyan nüfus çoğunluktadır. Bu tarihten sonra kolera salgını, kent nüfusunu yarı yarıya azaltmıştır. Gerçekten 1877 tarihli Salname'de nüfus 5.645 Hıristiyan ve 5010 Müslüman olmak üzere toplam 10.655 saptanmıştır (Tekin, 2008:640). 1895 yılında Diyarbakır şehir merkezinde gayrimüslim nüfusun toplam içindeki oranı %33,7'dir (Çukurova ve Erantepli, 2008:359). XX. yüzyılın başlarında Diyarbakır vilayetindeki nüfusun %20,22'si gayrimüslimdi (Çukurova ve Erantepli, 2008:360).

Diyarbakır Ermenileri

Roma döneminde «Amida» Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde «Ermeni Diyarı» (Okumuş, 2008:177) olarak anılan tarihi Diyarbakır şehri, İslam halifesi Ömer devrinden (639) itibaren Türk-İslam uygarlıklarının hâkimiyeti altında olmuştur. Diyarbakır'ın XX. yüzyılın başlarına kadar etnik açıdan heterojen bir yapı arz etmesi, şehrin yaşadığı bu tarihsel sürecin kaçınılmaz bir sonucuydu. XIX. yüzyılın sonlarında şehir nüfusunun %15-20'sini teşkil eden Ermeniler, gayrimüslim nüfus içinde en büyük paya sahiptiler. Yüzyıllar öncesine dayanan uzun geçmişlerinin sonucu olarak, Diyarbakır'ın etnik yapısında, sosyal ve ekonomik yaşamında önemli bir yere sahip olan Ermeniler; büyük çoğunlukla zanaat ve ticaretle uğraşmalarının yanı sıra, birçok devlet hizmetinde de bulunmuşlardır. Diyarbakır'ın mahalle ve köylerinde kimi zaman Müslüman halk ile iç içe kimi zaman da ayrı bir düzende yaşayan Ermenilerin; yoğun olarak yaşadıkları mahalleler olmuştur da getto tarzında bir ayırım ve yerleşim oluşturmamışlardır (Çiçek, 2008:708).

1893'te hazırlanan bir cetvelde, Diyarbakır'da devlet hizmetinde bulunanların kimlerin olduğu Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir. Bu listeye göre, mahkemelerden belediye meclislerine kadar birçok kurumda çalışan elli beş Ermeni bulunmaktaydı. MesrobKrikorian'ın 1860'dan 1908'e kadar Osmanlı hizmetindeki Ermenileri konu edinen kitabının Diyarbakır ile ilgili kısmında, mahkeme hâkimliğinden telgraf müdürlüğüne, okul müdürlüğünden hekimliğe kadar pek çok alanda hizmet veren yirmi beş Ermeni'den söz edilmiştir (Çiçek, 2008:708). 1915 yılında, Diyarbakır Eyalet Meclisi'nde 2 Ermeni üye, vilayet tercümanı, sekreteri, Posta Dairesi Müdürü, Ziraat Bankası Müdürü, Osmanlı Bankası Genel Sekreteri, 5 şehir meclisi üyesi, Temyiz Mahkemesi üyesi, Ceza Mahkemesi üyesi, Baştabip ve savcı Ermeni idi. Ayrıca Ermeniler arasında ünlü avukatlar, dış hekimleri ve eczacılar vardı. HaroutuneMuradian, Şükrü ve Misak Şirikjiyan kardeşler büyük servetlere sahip bankerler arasında sayılıyorlardı. Ayrıca Diyarbakır'ın ipek ihracatını Ermeniler yönetiyordu (Çiçek, 2008:708).

Diyarbakır'da Kültür, Sanat ve Bilim

M.Ö. 3000 yılında Hurriler-Mittaniler ile başlayan, 639'da İslam hâkimiyetiyle devam eden ve 1085 yılından itibaren Türklerin vatan edindiği Diyarbakır, tarih boyunca çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik etmiştir. Diyarbakır'ın söz konusu bu kültür ve medeniyetlerden nasibini alması kaçınılmazdır. Çünkü milletler, coğrafi ortamda kalıcılıklarını korumak için sosyo-kültürel kimliklerini de yöreye taşımışlardır. Çağlar boyunca devam eden bu süreç, Diyarbakır'ı her dönemde düşünce, bilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.

Ali Emirî'nin Âmid-i Sevdâ dergisinde yayımladığı “Amid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırkbin Cilt Kitabı Hâvî-Cesîm Bir Kütüphane” başlıklı yazısında anlattıklarından, Diyarbakır'ın İnaloğulları döneminde iktisadi ve kültürel açıdan zengin olduğu anlaşılmaktadır. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Diyarbakır'ı fethi sırasında, şehirde yazma eserlerle dolu kütüphane bulunduğunu söylemiştir. Selâhaddin bu kitapları müverrih ve münşisi Kâdî el-Fâzıl'a hibe etmiştir. Mısırlı Kadı Fâzıl, bu kitaplardan Mısır'da eşi bulunmayanları seçerek 70 deveye yükletip Kahire'ye yollamıştır. Ali Emirî her deveye 500 kitap yüklenmiş olsa, fethi müteakip Diyarbakır'dan 35.000 kitabın Mısır'a taşınmış olduğunu tahmin etmiştir. Ali Emirî, kütüphanenin Ulu Cami maksureleri ile Zinciriye Medresesi'ne giden eskiden kalma kemerlerin bulunduğu yerde olduğunu söylemiştir (Beysanoğlu, 1963:125-126).

Artuklular döneminde Diyarbakır'ın bilim ve kültür hayatı son derece zengindi. Türkmen asıllı tarihçi Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî (1274-1348) Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Zehabî; Tarihü'l-İslam, İbnü'l-Erzak Tarihi Meyyâfârikîn ve Amid adlı eserlerin sahibidir. Bu dönemde Diyarbakır'da birçok hayrat yapılmıştır. Bunlar arasında Darüşşifa, Zinciriye ve Mesudiye medreseleri meşhurdur. Robotlarla ilgili Kitab fî marifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiyeye adlı eserin yazarı el-Cezerî, Cizre'de doğmuş olmasına rağmen, yirmi beş yıl Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda yaşamıştır. Teori ile uygulamayı birleştiren bir mucit ve mühendis olan el-Cezerî, günümüzde sibernetik denince akla gelen ilk kişidir (Yediyıldız, 2008:29).

Osmanlılar döneminde önem verilen ve imar edilen Diyarbakır şehri, kültür bakımından da önemli bir merkez olmuştur. XVI. yüzyılın ilk yarısında Halvetilik tarikatının “Gülşenîye” kolunu kuran İbrâhim Gülşenî 1422'de Diyarbakır'da doğmuştur. Ayrıca “Diyarbakır” adıyla ün yapan Kadı Hüseyin Diyarbakır'da yetişmiştir. Kadı Hüseyin'in Târîhü'l-Hâmis fî Ahvâli Enfesi'n-Nefis adlı eseri İslam tarihi alanında kaynak eserlerden biridir (Yılmazçelik, 2000:236-237).

Diyarbakır'ın kültürel, sanatsal ve bilimsel düzeyi Ali Emirî'nin eserlerine de yansımıştır. Ali Emirî bu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Benim dünyaya geldiğim zaman Diyarbakır'da bir kütüphane-i ulûm şeklinde idi. Diyarbakır eşrafından Müftü Derviş Efendi merhumun evlatları hanesine gider. Üç dört bin cilt kitap görür. Diyarbakırli Said Paşa merhumun kâşanesine gider yine bir hayli kütüb-ü nefise bulurdum... Diyarbakır âlim, fâzıl, şâir, edib, marifetli insanları çok olan bir memleket.*” Ali Emirî özelde Diyarbakır genelde şark vilâyetleri insanları için: “*Doğu illeri insanları içerisinde öyle kâmil öyle hakikî araştırmacılar vardır ki, bunlar Öklit ve Arşimet aytarında kişilerdir... Dolayısıyla şehir, ilim, irfan ve köklü sanayi konusunda oldukça iyi düzeydedir*” (Tekin, 2008:643-644).

Ayrıca şair, yazar ve devlet adamı Süleyman Nazif (1869-1927); düşünür, yazar, şair ve siyasetçi Ziya Gökalp (1876-1924); araştırmacı ve tezkire yazarı Ali Emirî (1957-1924); Türk tiyatrosunun en önemli yazarlarından Orhan Asena (1922-2001); Diyarbakır'ın Osmanlı'nın son döneminde ülkemizin fikir ve sanat hayatına armağan ettiği kıymetlerden birkaçıdır.

Diyarbakır'da Üretim ve Ticaret

Diyarbakır, Osmanlı döneminde çarşı ve pazarları ile ticaretle; pirinç, hububat üretimi, bağ ve bahçecilik ile tarımda; küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ile hayvancılıkta; boyahane, darphane, şemhane (bal mumu), kırıshane, macunhane, tabakhane, bâshane (sakatatçılar), bozahane ve asiyağları (değirmen) ile imalat sanayinde dönemin şartlarına göre en gelişmiş merkezlerin başında gelmekteydi. Bunun yanında Bitlis-İran, Halep, Bağdat-Musul, Sivas-İstanbul yol güzergâhında yer alması üretim ve ticaret hayatına canlılık kazandırmıştır. Nitekim Osmanlı döneminde Diyarbakır İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra en önemli sanayi ve ticaret merkeziydi (Erpolat, 2008:308-310).

Diyarbakır kumaş ve iplik boyacılığı, kadife, keten, bez ve ipekli dokumaları ile tekstilde; ayakkabı terlik, çizme ve koşum takımları üretmek için gerekli olan deri işlemeciliğinde ün yapmış

merkezlerden biriydi. Jean-BaptisteTavernier, Diyarbakır, marokenleri için: “...*gerek renk ve benekleri bakımından, Şark'ın aynı cins bütün mamûlatının fevkindedir. Burada o kadar çok maroken imal edilir ki şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir*” demiştir. Kayseri Şer'iyyeSicili'ne göre, meşhur kırmızı Diyarbakır sahtiyani alışverişte bir değer olarak kullanılmıştır. Diyarbakır'da yapılan üretimin hem şehirde yaşayan halkın ihtiyaçlarına cevap verdiği, hem de civar beldeler ile yurt dışında aranılan nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da üretilen bazı malların yurt içinde ve yurt dışında aranılan nitelikte olması, Diyarbakır'ın bu dönemde üretim bilgi ve teknolojisinde ileri seviyede olduğunu göstermektedir (Erpolat, 2008:310-312).

1586 tarihli Tahrir Defteri'nde 186, 1691 tarihli Cizye Defteri'nde 134, DiyarbakırŞer'iyyeSicilleri'ne göre 88, Tevzi defterlerine göre 46 ayrı meslek adı tespit edilebilmiştir. Aynı yüzyıllarda Anadolu'daki çeşitli şehirlerde tespit edilebilen meslek sayıları Diyarbakır'dakiler ile karşılaştırıldığında, Diyarbakır'da meslek sayılarının daha fazla olduğu görülmektedir. Mesela Bursa'da tespit edilen meslek sayısı 50, Kayseri'de XVI. yüzyılda 18, XVIII. yüzyılda 23, Kastamonu'da 34'tür (Erpolat, 2008:312).

Diyarbakır'da esnafın inançlarına göre sayıları hakkında mukayeseli bilgi veren tek kaynak 1568 tarihli Mufassal Tahrir Defteri'dir. Bu defterde mesleği belirlenebilen 3.671 kişiden 2.208'i gayrimüslim, 1.463'ü Müslüman'dı. 1691 tarihli Cizye Defteri'nde ise şehirdeki gayrimüslim meslek erbabı sayısı, 134 ayrı meslekten olmak üzere 2.825 kişi idi (Erpolat, 2008:313). Ancak şehirde meslekler arasında da bir farklılaşma söz konusuydu. Müslümanlar daha çok askerlik, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken; gayrimüslimler zanaat, ticaret ve teknik işlerle uğraşmaktaydılar. Mesela hekimlik ve eczacılık gayrimüslimlerin tekelindeydi. Camiü's-safa Mahallesi'nde 1867'de hastalanarak ölen Şeyh Mehmed Efendi'nin Hekim Ohannes ve kalfasına 70 kuruş borcu bulunmaktaydı. 1847 yılında Diyarbakır'daki 4. Ordu'da görev yapanlardan 15 tanesi gayrimüslimdi; bunlar doktor, eczacı, kâtip ve kâtip vekili olarak görev yapmaktaydı (Erpolat, 2008:313).Bu veriler, Osmanlı döneminde Diyarbakır ticaret ve üretiminde gayrimüslimlerin Müslümanlara nispeten daha etkin olduklarını göstermektedir.

1655-1656 yıllarında Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi'ninSeyahatnamesinde şehrin çarşıları, bedestenleri, hanları, hamamları, camileri ve İç Kale'deki saray hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi, Diyarbakır'da erkeklerin meslek ve kazançları bağlamında çoğunun tüccar olup, şehirde zengin bezirgânlar bulunduğunu belirtmiştir. Diğer önemli kısmı ise ehl-i sanâyi (zanaatkâr)'dir (Okumuş, 2008:177).

Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, Diyarbakır'ın ekonomik yapısında ticaret en başta gelen iktisadi faaliyettir. Diyarbakır'da ticari faaliyetler «sûk» denen dükkânların bulunduğu alışveriş çarşıları veya pazarlarında yapılırdı. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinden Diyarbakır'da sûk denen bu mekânlardan 16 tane, 366 esnaf grubu ve 2.008 dükkân tespit edilmiştir. Bu dükkânlar şehir halkının veya civar beldelerden zahire, koyun, sığır, peynir, şıra, harir, akmişe, kavun, karpuz, hıyar, ot, odun gibi malları satmak için geldikleri pazarlardır (Erpolat,2008:311).

Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, Diyarbakır'da Hasan Paşa Pazarı, Espahi Pazarı, Aktarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler Çarşısı, Çilingirler Pazarı, Çizmeciler Pazarı, Palancılar Pazarı, Kazazlar (ipek dokumacılar) Çarşısı, Bezzazlar Pazarı vardır. Bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı, sağlam taş yapı olan bedestene sahip EspahiPazarı, zengin tüccarlarla dolu olup, bu pazarda bütün ülkelerin değerli ve kaliteli malları, az bulunan pahalı mücevherler vardı. Evliya Çelebi, Diyarbakır'ı “*Zanaatkârı bol bir kent*” olarak tanımlamıştır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2011).Evliya Çelebi: “*Burada işlenen kılıç, gaddâre, külünk, ok, balta, hançer, mızrak yalmanı ve ok peykânı, İsfahan hariç başka yerde işlenmez.Diyarbakır'da işlenen kuyumcu işleri, kırmızı bezi, gül-şeftali sahtiyani, pabucu, mesti ve çizmesine paha biçilemez. Kuyumcuları gümüş işçiliğinde emsalsizdir. Hülâsa bütün sanat sahipleri meşhurdur. Diyarbakır'da her tür sanatkâr mevcuttur, fakat kuyumcu ve demircilerden fazla esnaf yoktur*”(Okumuş,2008:176-177).Evliya Çelebi ayrıca:“*Diyarbakır'ın toprağı bereketli, ürünleri kaliteli ve çeşitlidir. Nahiyelerinden yedi tür iri taneli buğday, arpa, bakla ve itibarsız fasulye gelir*” (Okumuş,2008:177).

1619 yılında Diyarbakır'a gelen ünlü seyyah Polonyalı Simeon çarşılarından şöyle söz etmiştir: *“Bursa'daki gelincik ve Edirne'deki Ali Paşa hanları gibi kemerli çarşılarında, emsali yalnız İstanbul'da bulunan çok sayıda usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuçcular, çizmeciler ve diğer zanaat erbabı çalışırlar.”* Fransız seyyah P. Avril ise 1654 ve 1686 yıllarında Diyarbakır'a gelmiş ve ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu gözlemlemiştir. Avril'e göre, kentte ipek endüstrisi oldukça gelişmiştir. Kırmızı pamuklu bez ve sahtiyan (ince deri) önemli ticaret ürünüdür. Avril, Musul ve Bağdat ile ticaretin karayoluyla ve Dicle Nehri'nden keleklerle yapıldığından söz etmiştir. 1660 yılında kente gelen gezgin M. Pouillet anlatımlarında çarşı ve pazarlarla ilgili şunlara değinmiştir: *“Diyarbakır'ın çarşısı ve pazarı o kadar büyük ve o kadar güzeldir ki; Anadolu'da eşine rastlanmaz. İran'dan, Moğolistan'dan, Polonya ve Moskova'dan buraya kadar gelip kendi memleketlerine ipek, pamuk ve fevkalade güzel çeşitli deri mamulleri götüren tacirlerin sayısı çok kabarıktır”*(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2011).

XIX. yüzyılda Ebubekir Feyzi'nin yazdığı Seyahatnâme'de: Şehrin içinde eski ve yeni meliklerin ve vezirlerin binaları, kibar konakları, çok sayıda cami, mescit, medrese, imaret, hanlar, hamamlar, bezestan, pazar ve çarşılar, basmahane ve kumaşçı tezgâhları, boyahaneler ve gümrük bulunmaktadır. Dolayısıyla şehrin tahminen on iki bin haneli büyük bir “bender” olduğunu söylemiştir. Şehir içlerine kanallarla taşınan Hamravat suyu çeşmelere ve bazı evlere tevzi edilmiştir... Bu suda Diyarbakır basmacıları bezlerini yıkar. Şehirde beş bin kadar kumaşçı tezgâhı, çok sayıda basmahane ve bogasi tezgâhlarının bulunduğunu belirten müellif; buralarda alacalar, hümayun taklidi bezler dokunduğunu, basmahanelerde yemeniler, basma oda takımları ve yorgan yüzleri ve çit (tülbent) basılıp, bogasiler boyandığını ve bu malların İstanbul'a nakledildiğini belirtmiştir. Bezleri ve kumaşları ile her diyarda ün kazanmış olan Diyarbakır'da ayrıca mızrak, kılıç, pala, hişt (el mızrağı), üzengi ve keçabe (deve eyeri) yapılmaktadır. Pazar ve hanlarda Hint, Acem ve Bağdat malları bol miktarda bulunduğundan, tüccar şehre gelip ticaret yapmakta ve bu nedenle o diyarlardan pek çok kervan gelmektedir. Gümrük, tamga ve bac-ı bazar gibi gelirler Diyarbakır Mukataası'na ait olup bu mukataa senelik 400 bin kuruşa erişmiştir, demiştir (Bulduk, 2008:190).

XIX. yüzyılın başında şehre gelen Fransız seyyah Adrien Dupré: *“Diyarbakır bütün kervanların geçiş yeridir, burada her türlü ürün bulunmaktadır. Burada çeşit çeşit pamuklu bezler üretilir. Bu mallar Halep'e, Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a gönderilir. Diyarbakır'da üretilen kırmızı marokenler kalite bakımından Levant'ın ürünlerinin en iyisidir. Ergani bakırı da orada rafine edilir.”* demiştir. Dupré, Diyarbakır'ın büyük bir pelit deposuna sahip olduğunu da belirtmiştir (Yalçınkaya, 2008:204).

1815 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü seyyah James Silk Buckingham, Diyarbakır şehrinde üretilen başlıca ürünleri ipek ve pamuklu kumaşlar, ki bunların aynen Şam'da üretilenlere benzediğini, basmalı muslin, şal ve mendiller, tamamıyla boyalı maroken deriler, el işi demir işçiliği, altın ve gümüş telle işlenmiş ve muslin kaplamalı yasemin dalından yapılmış nargileler bulunduğunu kaydetmiştir. Kumaş dokumasında 1500'den az olmayacak şekilde ilmek kullanıldığını söylemiştir. Yaklaşık 500 pamuk dokumacısı Hasan Paşa Hanı'nda çalışmaktadır. 300 deri kösele imalatçısı, ayrıca kunduracı, saraç ve bu alandaki tüketim malzemeleri üreticileri, 100 demirci ve 150 işlemeli pipo üreticisi, bunun yanında piponun tütün konulduğu yer ile amber ağızlık üretimi yapılmakta olduğunu belirtmiştir. Buckingham Diyarbakır şehrini gezerken bir bakır dökümhanesinde durduklarını, buradakilerin aynen Cornwall'daki kalay madeninden gönderilenlerin yaklaşık şekli, ölçüsü ve ağırlığında olduğunu, bakır madenini büyük kalıplar içine koyduklarını, ancak maden cürufunun daha az saf işlendiğini gözlemlemiştir. Bakırın, buranın kuzey doğusunda üç günlük bir yolculuktan “Maden” denilen yerden getirildiğini, burada eritildikten sonra da kervanlarla Urfa, Musul, Bağdat ve Basra'ya gönderildiğini belirtmiştir. Buckingham, esnafın yıllık olarak ihraç edilen bakırın fiyatı ve miktarı hakkında sorduğu soruyu hemen cevaplayamadıklarını ve sorunun cevabını hayretle karşıladığını da özellikle vurgulamıştır (Yalçınkaya, 2008:205).

Buckingham Diyarbakır'a Hindistan'dan gelen kaliteli muslin, Keşmir şallarının, baharat ve ilaçların Bağdat üzerinden geldiğini ve cam takımlarının büyük bir kısmının Alman malı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte gerekli iç tüketim mallarının çoğunun yerli kaynaklardan sağlandığını, her türlü meyve ve erzakın bol ve ucuz olduğunu ve şehrin genel üretiminin nüfusun büyük çoğunluğunun ihtiyaçlarını karşılayacak kapasiteye sahip olduğunu vurgulamıştır. Çarşıların genellikle Osmanlı'daki diğer büyük şehirlerdeki gibi çok düzenli sergilenmediğini belirtmiştir. Çarşıların dar ve çarpık, çoğunun çatısının ahşap kaplama olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Diyarbakır çarşılarında istenildiğinde her cins malın bulunduğu ve mesai saatleri içinde çarşının insanlarla dolu olduğunu gözlemlemiştir (Yalçınkaya, 2008:206).

Öte yandan Buckingham, Diyarbakır'ın ticari bakımdan çok gelişmiş bir şehir olduğunu ve şehirde yaklaşık on beş kadar kervansaray ve han bulunduğunu belirtmiştir. Bunların içinde Hasan Paşa Hanı'nın özellikle çok müthiş olduğunu ve Urfa'daki hanların hepsinden üstün olduğunu vurgulamıştır. Bu hanın giriş katında genellikle tahıl dükkânlarının bulunduğunu, Han'ın meydanının çevresindeki dükkânların mal ile dolu olduğunu, birinci kattaki galerilerde çok çeşitli malların ticaretinin yapıldığını, bunların çevresindeki odalarda seyyahların konaklayacağı mekânların bulunduğunu belirtmiştir. Binaların üst katlarında ise ailelerin yaşaması için uygun mutfaklı, şömineli dairelerin bulunduğunu not etmiştir (Yalçınkaya, 2008:206).

Diyarbakır, sınaî üretimin ve ticari faaliyetlerin yanı sıra; tarih boyunca tarımsal üretimiyle de özellikle Bağdat, Basra ve Musul'u besleyen, hammadde sağlayan bir bölge olmuştur. Asurlular döneminde bile Diyarbakır havzasının buğday ve arpa gibi, hem insanların hem de gücünden yararlanan hayvanların gıdası olan tarımsal ürünler, yüzyıllar boyunca keleklerle Dicle üzerinden Bağdat, Basra ve Musul'a taşınmıştır. Malumdur ki bu bölgelerde hurmadan başka ağaç yetişmemektedir. Hatta tropikal, nemli, sıcak bir iklimi olan Basra'da bırakın tahıl yetiştirmek, buğday ve arpanın ambarlanması imkânı bile yoktu. Çünkü ürünler üç aydan çok dayanmıyor, küfleniyordu. İşte Diyarbakır, Bağdat-Musul-Basra gibi buğday-arpa tüketicisi merkezler için bir tahıl deposuydu. Bu bölgelerde, Dicle yoluyla tahıl taşıyan keleklerin yapıldığı ağaçlara bile önemli bir talep vardı. Keleklerin yapıldığı ağaçlar satıldıktan sonra deri tulumların havaları boşaltılarak mekkâri develeri ile tersine yolculuk kuzeye, yani Diyarbakır'a doğru başlardı (Güney, 1990:326).

Sonuç

Diyarbakır'ın anıtsal yapıları, geleneksel konut dokusu, şehre egemen olmuş büyük uygarlıkların bıraktıkları eserler, barındırdığı dini cemaat ve mezhepler, askeri ve siyasi stratejik merkeziliği ile oluşan kültürel kent kimliği günümüze kadar yansımıştır. Bu niteliklerinin yanı sıra, Diyarbakır tarih boyunca iktisat, bilim ve sanat merkezi olmuştur. Ayrıca coğrafi konumundan dolayı çağlar boyunca ulaşım ve yolların kesişim merkezi olmuştur. M.Ö. 3000 yılında Hurriler-Mittaniler ile başlayan, M.S. 639'da İslam hâkimiyetiyle devam eden ve M.S. 1085 yılından itibaren Türklerin vatan edindiği Diyarbakır, tarih boyunca çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik etmiştir. Çağlar boyunca devam eden bu süreç, Diyarbakır'ı her dönemde düşünce, bilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.

Şehri çepeçevre saran surların sağladığı emniyet, Dicle Nehri kıyısında bulunması, etrafının bağ, bahçe, bostan ve verimli tarlalarla çevrilmiş olması, gıda ve su kaynaklarının yeterliliği Diyarbakır'ın tarih boyunca bünyesinde önemli bir nüfus kitlesinin barındırmasını sağlamıştır. Ancak XVIII. yüzyıldan sonra sık sık beliren taun, veba, kolera gibi salgın hastalıklar; vuku bulan siyasi ve sosyal olaylardan dolayı şehir nüfusunda büyük kayıplar olmuştur. Diyarbakır surları, içinde muhafaza ettiği farklı kültür gruplarının birlikte oluşturduğu yaşam ve fiziksel strüktürün meydana getirdiği birlikteliği simgelemiştir. Diyarbakır ve çevresinde, Osmanlı öncesinde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de farklı inançlara sahip cemaatler ve mezhepler yaşamıştır. Diyarbakır'daki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu Türk, Kürt ve Arap olmak üzere

üç etnik kökenden; öte yandan dini cemaatlerin büyük bir çoğunluğu Ermeni, Kürt ve Araplardan oluşmuşlardır. Diyarbakır'ın XX. yüzyılın başlarına kadar etnik açıdan heterojen bir yapı arz etmesi, şehrin yaşadığı bu tarihsel sürecin kaçınılmaz bir sonucuydu. XIX. yüzyılın sonlarında şehir nüfusunun %15-20'sini teşkil eden Ermeniler, gayrimüslim nüfus içinde en büyük paya sahiptiler. Yüzyıllar öncesine dayanan uzun geçmişlerinin sonucu olarak, Diyarbakır'ın etnik yapısında, sosyal ve ekonomik yaşamında önemli bir yere sahip olan Ermeniler; büyük çoğunlukla zanaat ve ticaretle uğraşmalarının yanı sıra, birçok devlet hizmetinde de bulunmuşlardır.

Diyarbakır XIX. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra en önemli sanayi ve ticaret merkeziydi. Diyarbakır, sınaî üretimin ve ticari faaliyetlerin yanı sıra; tarih boyunca tarımsal üretimiyle de özellikle Bağdat, Basra ve Musul'u besleyen, hammadde sağlayan bir bölge olmuştur.

Kaynakça

- Beysanoğlu,Şevket (1963), Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Diyarbakır TSO Yayını No:3, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Beysanoğlu,Şevket (1986), “*Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Cephesi Komutanlığı*”, Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: II, Sayı: 5, Mart. S.487-505
- Bozan,Oktay (2013), Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920), Çizgi Kitapevi, Konya.
- Bulduk, Üçler (2008), Hulasa-i Ahvali'l Buldan'a göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Diyarbakır.
- Can,Cengiz (1991), Diyarbakır tarihi çevre değerlerinin kronolojik yerleşmesi ve şehir strüktürü, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı, San Matbaası, Ankara.
- Çiçek, Kemal (2008), Türkler Kürtler Ermeniler, Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 3. Diyarbakır.
- Çukurova, Bülent, Erantepli, Bülent. (2008), XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı, Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 2. Diyarbakır.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı. (2011), “Çarşılar”, http://turizm.diyarbakir.bel.tr/tr/i/Seyyahların_Gözüyle_DiYARBAKIR_ÇARŞILARI_ZAN AATLARI, (Erişim Tarihi: 08.02.2018).
- Erpolat, S.Mehmet (2008), Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 2. Diyarbakır.
- Erten,Münir (2001), İlimiz Diyarbakır, Kare Yayınları, İstanbul.
- Güney, Emrullah, “*Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı*”,Coğrafya Araştırmaları Sayı:2, Ankara,1990, s.323-328
- İlhan,Mehdi (1991), On altıncı Asırda Diyarbakır şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı, Cengiz Can, Diyarbakır tarihi çevre değerlerinin kronolojik yerleşmesi ve şehir strüktürü, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı, San Matbaası, Ankara.
- İsen,Mustafa (1998), Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları Üzerine, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'nun Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı, San Matbaası, Ankara.

- Okumuş, Ejder (2008), Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Diyarbakır, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Diyarbakır.
- Parla,Canan (2005), "*Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*", ODTÜ MED, 2005/1 (22:1) s.57-84.
- Tekin, Mustafa (2008), Ali Emiri'nin "Osmanlı Vilâyet-ı Şarkiyesi" Bağlamında Diyarbakır, Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 3. Diyarbakır
- Tezokur,M. Hadi (2008), 19. Yüzyıl Diyarbakır'ında Süryanîler, Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 3. Diyarbakır.
- Yalçınkaya,M. Alaaddin (2008), Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Diyarbakır.
- YazıcıSerkan (2008), Diyarbakır'da 1895 Ermeni Olayları, Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Cilt: 3. Diyarbakır.
- Yediyıldız,Bahaeddin (2008), Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ma Genel bir Bakış, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Diyarbakır.
- Yılmazçelik, İbrahim (2000), "*Osmanlı Hâkimiyeti Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)*",Fırat Üniversitesi SBE, No: 1, s. 236-237